

Summary in Dutch

Introductie

In veel Westerse landen heerst er een gevoel dat het de verkeerde kant op gaat. Academics en publicisten verwijzen naar Europa als het continent van angst en pessimisme. Hiermee wijzen ze op een sentiment onder burgers dat we niet meer de controle hebben over waar het heen gaat met onze samenleving en op de negatieve verwachtingen voor de toekomst van de samenleving. Deze typering wordt weerspiegeld in cijfers die laten zien dat een grote minderheid – en soms zelfs de meerderheid – van burgers in Europese landen en de Verenigde Staten pessimistisch zijn over de samenleving. In de media in West-Europese landen wordt de negatieve stemming over de samenleving aangeduid met verschillende termen, zoals ‘malaise’ in Frankrijk, ‘unease’ in Groot-Brittannië, ‘Unbehagen’ in Duitsland en ‘maatschappelijk onbehagen’ in België en Nederland. Al deze termen hebben betrekking op hetzelfde fenomeen, namelijk een bezorgdheid over de toestand en toekomst van de samenleving.

Zowel in het publieke debat als in de wetenschappelijke literatuur wordt gesuggereerd dat een dergelijke pessimistische houding negatieve gevolgen heeft. Zo deden in de afgelopen jaren zowel Premier Rutte, President Hollande als Paus Franciscus een oproep tot meer optimisme, vanwege de vrees dat dit pessimisme zal leiden tot politieke, economische en sociale stagnatie in respectievelijk hun land en Europa als geheel. In het wetenschappelijke debat wordt een ‘publiek pessimisme’ geassocieerd met minder innovatie en een naar binnen gericht Europa, dat de belangen van zichzelf en andere landen schaadt. Op het individuele niveau wordt het in verband gebracht met depressie en minder vertrouwen in instituties.

Hoewel de bezorgdheid over de samenleving wijdverspreid is en er negatieve consequenties aan worden verbonden, is er nog erg weinig onderzoek naar gedaan. Er is een omvangrijke literatuur over de publieke opinie, maar dergelijk onderzoek richt zich – op enkele uitzonderingen na – op één specifiek aspect van het persoonlijk leven of van de samenleving, en niet de perceptie van de samenleving als geheel. Daarnaast zijn er veel theoretische studies naar negatieve ontwikkelingen in de samenleving, maar die kijken niet naar de publieke opinie over dergelijke ontwikkelingen.

Mijn dissertatie is erop gericht meer inzicht te krijgen in de *bezorgdheid over de samenleving onder burgers*. Daarbij staan drie vragen centraal die respectievelijk worden

behandeld in deel 1, 2 en 3 van dit boek: (i) wat is deze bezorgdheid over de samenleving, (ii) wat zijn de oorzaken van deze bezorgdheid over de samenleving en (iii) wat zijn de gevolgen van de bezorgdheid over de samenleving? Het uitgangspunt van dit boek is het zogenaamde Thomas Theorema, dat stelt dat als mensen iets ervaren, het ook consequenties heeft, ongeacht de realiteit van die ervaring. Dat betekent dat ik niet onderzoek in hoeverre een bezorgdheid over de samenleving gerechtvaardigd is, maar zal trachten meer duidelijkheid te geven over de aard van deze houding.

De maatschappelijk relevantie van dit boek bestaat eruit een spiegel voor te houden aan burgers, media en politiek, en de samenleving als geheel. Hoewel er vaak wordt gesproken over bijvoorbeeld maatschappelijk onbehagen in Nederland, weten we eigenlijk niet precies wat we daarmee bedoelen, hoe wijdverbreid dit onbehagen is en welke groepen onbehaaglijk zijn. Bovendien kan deze studie kan een handvat vormen voor politici en beleidsmakers hoe om te gaan met dit maatschappelijk onbehagen.

De wetenschappelijke relevantie dit proefschrift is driedelig. Ten eerste geeft het een gevolg aan de theoretische literatuur die een achteruitgang van de samenleving beschrijft, door na te gaan hoe en in hoeverre dit leeft onder burgers. Ten tweede biedt het een nieuwe conceptualisatie en operationalisering van de perceptie van de burger over de samenleving. Hoewel vele deelaspecten van het individuele leven en de samenleving wel veel aandacht krijgen in onderzoek naar publieke opinie, geldt dit niet voor de houding naar de samenleving als geheel. Zo zijn er bijvoorbeeld op persoonlijk niveau begrippen voor geluk, tevredenheid met het leven, werk of vriendenkring. Op maatschappelijk niveau bestaan er bijvoorbeeld concepten voor de perceptie van de politiek (politiek vertrouwen), de medemens (sociaal vertrouwen), de economie en identificatie met het land. Ten derde biedt dit boek inzicht in de oorzaken en gevolgen van de bezorgdheid over de samenleving.

In dit boek focus ik op Westerse landen, aangezien de conceptualisatie van maatschappelijk onbehagen (zie hieronder) van toepassing is op ontwikkelde, liberale democratieën, waaronder zich voornamelijk Westerse landen bevinden. Vanwege databeperkingen richten de empirische hoofdstukken zich op een deel van de Westerse landen, en gebruiken hoofdstuk 5 tot en met 8 maten van maatschappelijk pessimisme in plaats van maatschappelijk onbehagen. Hoofdstuk 3 en 4 richten zich specifiek op Nederland, en hoofdstuk 5 tot en met 8 op een selectie van 9 tot 25 Europese landen.

Deel I: Conceptualisatie

Hoofdstuk 2 is het theoretische raamwerk van dit boek. Het definieert de bezorgdheid over de samenleving op twee manieren. *Maatschappelijk pessimisme* verwijst naar de bezorgdheid onder burgers dat hun samenleving er op achteruit gaat. Dit is niet

gespecificeerd in een object; de bezorgdheid kan dus overal betrekking op hebben. Dit begrip is daarom universeel toepasbaar, in alle type samenlevingen en alle fasen in de geschiedenis. *Maatschappelijk onbehagen* is gedefinieerd als een latente bezorgdheid onder burgers over de precaire staat van de samenleving, die bestaat uit gepercipieerde achteruitgang op vijf aspecten van de samenleving: (i) verlies van vertrouwen in menselijk kunnen, (ii) verlies van ideologie, (iii) verlies van politieke macht, (iv) verlies van gemeenschapszin en (v) toenemende sociaaleconomische kwetsbaarheid. Het *verlies van vertrouwen in het menselijk kunnen* gaat over de beperkingen van beleid en technologische innovaties om verbeteringen te bewerkstelligen, oftewel het verlies van het idee van een maakbare samenleving. Het *verlies van ideologie* ontnemt ons een gevoel van richting waar onze samenleving heen gaat en een perspectief op een betere wereld. Het *verlies van politieke macht* wijst op de afnemende invloed van de nationale politiek, ons instrument tot verbetering. Het *verlies van gemeenschapszin* relateert aan het verlies van gedeelde normen, waarden en solidariteit in het land. De *toenemende sociaaleconomische kwetsbaarheid* slaat op een groeiende instabiliteit van de sociaaleconomische positie van burgers. Aangezien de definitie van maatschappelijk onbehagen betrekking heeft op het functioneren van de liberale democratie, en de gevolgen en achteruitgang van een hoge welvaartstandaard, volgt uit deze definitie dat dit type bezorgdheid kan worden aangetroffen in ontwikkelde, liberaal democratische landen, en dus voornamelijk Westerse landen op dit moment in de geschiedenis.

Zowel maatschappelijk pessimisme als maatschappelijk onbehagen kunnen worden omschreven als een perceptie van onbeheersbare achteruitgang en collectieve machteloosheid om die achteruitgang te stoppen. Deze concepten zijn in hoofdstuk 2 omschreven als individuele houdingen over maatschappelijke problemen. Dit onderscheidt de bezorgdheid over de samenleving van individuele, persoonlijke zorgen, omdat het eerste alleen betrekking heeft op collectieve, publieke problemen. Daarnaast moet de individuele houding, die centraal staat in dit boek, theoretisch (en empirisch) worden onderscheiden van bezorgdheid over de samenleving in collectieve zin, zoals het publieke debat of geaggregeerde houdingen.

Hoofdstuk 2 onderscheidt maatschappelijk pessimisme en maatschappelijk onbehagen van ressentiment en onzekerheid over status, twee houdingen die gaan over de persoonlijke situatie en typisch zijn voor onze tijd. Het tweede concept is nieuw en kan worden omschreven als een onzekerheid van het individu over de eigen positie in de samenleving (bij welke groep je hoort, sociaal en economisch). Het hoofdstuk presenteert een theoretisch model van het boek, en sluit af met een paragraaf die de verschillen en overeenkomsten bespreekt tussen enerzijds maatschappelijk pessimisme

en maatschappelijk onbehagen en anderzijds de bestaande concepten anomie, anomia, alienation (vervreemding) en angst.

Hoofdstuk 3 toetst de theoretische verwachtingen van hoofdstuk 2 met gegevens uit de Nederlandse enquête Continu Onderzoek Burgerperspectieven januari 2012, en gaat na onder welke burgers maatschappelijk onbehaaglijk vaker voorkomt. De analyses laten zien dat in de houdingen van burgers over de vijf elementen van onbehagen inderdaad een gemene deler te bespeuren is, die we als maatschappelijk onbehagen kunnen betitelen. Dit toont aan dat de schaal van maatschappelijk onbehagen goed werkt. Daarnaast blijkt dat houdingen over andere maatschappelijke kwesties – zoals immigratie, het Nederlandse EU-lidmaatschap en strenger straffen – niet tot maatschappelijk onbehagen kunnen worden gerekend. De meetvaliditeit van maatschappelijk onbehagen en maatschappelijk pessimisme blijkt verder uit de bevinding dat deze zeer sterk samenhangen, en empirisch als hetzelfde kunnen worden beschouwd. De meetvaliditeit van beide concepten wordt ook onderstreept door een zwak verband met persoonlijk geluk en een matig verband met anomia. Een derde test van de meetvaliditeit, waarbij ik bestudeer of de schaal voor maatschappelijk onbehagen kan worden gebruikt voor laag-, middelbaar- en hoogopgeleiden burgers afzonderlijk, laat ambivalente resultaten zien. We kunnen dus geen harde conclusies trekken of maatschappelijk onbehagen hetzelfde is voor deze verschillende groepen burgers.

Als we kijken welke burgers relatief vaker maatschappelijk onbehaaglijk zijn, blijkt dat dat mensen zijn van middelbare leeftijd, met een lage opleiding, uit een lagere inkomensgroep, in een lastige financiële situatie, en met een hoge externe locus of control (die zichzelf weinig controle over hun leven toedichten). Ook degenen die vinden dat de kloof tussen rijk en arm te groot is, dat het een EU-lidmaatschap geen goede zaak is, dat de euro niet had moeten worden ingevoerd, dat de eigenheid van Nederland verdwijnt, zijn vaker maatschappelijk onbehaaglijk, evenals hen die hoog scoren op ressentiment, en hen die laag scoren op tevredenheid met de politiek en de economie. Ook onder Telegraaflezers en kiezers van de PVV en de SP is relatief veel maatschappelijk onbehagen. Daartegenover zijn vrijwilligers, lezers van kwaliteitskranten (Volkskrant, NRC, Trouw) en kiezers van de VVD, het CDA, D66 en GroenLinks juist minder vaak maatschappelijk onbehaaglijk.

In Hoofdstuk 4 ga ik na hoe mensen hun negatieve houding over de Nederlandse samenleving uiten. Daartoe heb ik de antwoorden op een open vraag in een enquête geanalyseerd, waarbij mensen in hun eigen woorden kunnen aangeven waarom ze menen dat het de verkeerde kant op gaat met Nederland. Acht thema's domineren deze antwoorden: verlies van gezamenlijkheid, sociaaleconomische kwetsbaarheid,

armoede en inkomensongelijkheid, de economische crisis, immigratie en integratie, criminaliteit en onveiligheid, en de EU en buitenlandse zaken. De argumenten waarom het de verkeerde kant op gaat, hebben altijd betrekking op maatschappelijke kwesties, niet persoonlijke problemen. Dit komt overeen met mijn conceptualisatie van maatschappelijke bezorgdheid. Mensen lijken standvastig in hun ongenoegen over de samenleving, ze nuanceren hun standpunt nagenoeg nooit. De toon van de antwoorden komt overeen met de term onbehagen, aangezien de meeste antwoorden blijk geven van een ongerustheid of bezorgdheid maar niet grote ongerustheid of boosheid. Een kleine groep vormt een uitzondering; die kan wel degelijk als (zeer) boos worden bestempeld. Deze respondenten benoemen vaak meerdere problemen, en beschrijven deze problemen ook in relatie tot elkaar. Deze twee bevindingen onderschrijven het idee van maatschappelijk onbehagen als een latente houding. Dit volgt ook uit het feit dat sommige elementen van onbehagen nauwelijks of weinig worden genoemd (zoals het verlies van vertrouwen in menselijk kunnen en verlies van ideologie) en andere juist vaak (verlies van gemeenschapszin en sociaaleconomische kwetsbaarheid). Blijkbaar worden deze thema's niet bewust aan elkaar verbonden, en zijn ze niet allemaal even actueel of prangend voor burgers. Een subgroep van degenen die het verkeerd vinden gaan met Nederland, de groep die zeer hoog scoren op de schaal van maatschappelijk onbehagen uit Hoofdstuk 3, blijken op te vallen met een negatievere toon, en meer woede en ressentiment. Ook benoemen zij meer problemen tegelijk, en vaker problematiek rondom criminaliteit en onveiligheid en armoede en inkomensongelijkheid. Dit wijst er op dat deze groep meest onbehaaglijken politiek kan worden omschreven als cultureel rechts en sociaaleconomisch links. Ten slotte heb ik bekeken welke argumenten worden genoemd door maatschappelijk optimisten, degenen die het de goede kant op vinden gaan met Nederland, om te zien of zij tegengestelde ontwikkelingen zien. Dat blijkt niet het geval, ze belichten vooral andere ontwikkelingen.

Deel II: Oorzaken

In Hoofdstuk 5 ga ik na in hoeverre maatschappelijk pessimisme een cultureel kenmerk is of dat voortkomt uit reële maatschappelijke ontwikkelingen. Daartoe kijk ik of politieke en economische factoren verschillen in maatschappelijk pessimisme verklaren tussen 23 Europese landen. Ook ga ik na of de politieke en economische factoren veranderingen in maatschappelijk pessimisme binnen deze landen verklaren, in de periode 2006-2012. Op het politieke vlak kijk ik naar drie factoren: (i) supranationalisatie (lidmaatschap van de EMU (eurolanden) en bijdrage aan de EU); (ii) politieke instabiliteit (aantal veranderingen binnen een regering en aantal

vervroegde verkiezingen in een land); en (iii) corruptie. Wat betreft de economische factoren kijk ik naar de verandering in de sociale zekerheid, de economische groei, de werkeloosheid en de inflatie.

De analyses laten zien dat politieke factoren vooral verschillen tussen landen verklaren, en economische factoren vooral veranderingen binnen landen. Zoals verwacht stimuleren politieke instabiliteit (veranderingen binnen de regering) en corruptie maatschappelijk pessimisme. Vervroegde verkiezingen blijken pessimisme niet te verhogen, maar te verlagen. Mogelijk genereert de val van een slecht functionerende regering maatschappelijk optimisme. En in EMU-landen is het maatschappelijk pessimisme niet hoger dan in landen zonder de euro. Nieuwe eurolanden, die de munt invoerden in de periode 2006-2012, zijn juist optimistischer dan niet-eurolanden. Veranderingen binnen landen worden verklaard door economische groei, werkeloosheid, en de netto bijdrage aan de EU. Ook hier zien we dat vervoegde verkiezingen maatschappelijk pessimisme doen afnemen, terwijl reguliere verkiezingen het maatschappelijk pessimisme juist doen stijgen.

Deze resultaten bieden inzicht in de aard van maatschappelijk pessimisme. Ze onderschrijven ze dat maatschappelijk pessimisme in ieder geval deels geworteld is in reële ontwikkelingen. Dit spreekt verschillende auteurs tegen die menen dat het maatschappelijk pessimisme vooral een cultureel kenmerk is. Bovendien laten de analyses zien dat maatschappelijk pessimisme een structurele en een conjuncturele component heeft: het eerste volgt uit de internationale verschillen in maatschappelijk pessimisme, het tweede uit de longitudinale verschillen. Ten slotte betekenen de resultaten het dat het mogelijk is maatschappelijk pessimisme tegen te gaan, namelijk door corruptie en politieke instabiliteit tegen te gaan, de EU-bijdrage te beperken en de economische groei en werkgelegenheid te stimuleren.

Deel III: Correlaties en consequenties

Hoofdstuk 6 onderzoekt in hoeverre maatschappelijk pessimisme een nieuwe verklaring biedt van Populistisch Radicaal Rechts (PRR) stemmen, naast bestaande verklaringen in de literatuur. Het beargumenteert dat maatschappelijk pessimisme onder burgers aansluit bij de ideologie van PRR partijen (zoals onder meer de PVV, Front National, en de Deense Volkspartij). Deze partijen kunnen worden gekenmerkt als nostalgisch ('vroeger was onze samenleving beter') en hebben een pessimistische toekomstverwachting die focust op de risico's van maatschappelijke ontwikkelingen. Door kiezers van PRR partijen te vergelijken met kiezers van radicaal linkse, centrum linkse en centrum rechtse partijen, zien we dat de spreiding van maatschappelijk pessimisme eruit ziet als een gekantelde U-curve, waarin de PRR kiezers het meest

en de centrum rechts kiezers het minst maatschappelijk pessimistisch zijn. Bovendien blijkt maatschappelijk pessimisme inderdaad de kans om PRR te stemmen te vergroten, gecontroleerd voor de gebruikelijke factoren – zoals sociaaleconomische kenmerken, tevredenheid met de democratie, autoritarisme, en weerstand tegen immigratie en Europese integratie. Deze bevindingen komen overeen met de literatuur die stelt dat politieke mobilisatie steeds meer plaatsvindt langs een as van risico versus kans. Maatschappelijk pessimisme vormt een uitbreiding op het type risico's dat in deze theorie wordt beschouwd, aangezien het een sociotropisch type van onzekerheid is. De resultaten betekenen dus dat maatschappelijk pessimisme een houding is die politiek relevant is, en een kenmerk van een belangrijke hedendaagse politieke scheidslijn. Verdere analyses tonen aan dat maatschappelijk pessimisme de enige houding is waarop PRR partijen en centrum rechtse partijen tegengestelde, uiterste posities innemen. Naast een direct effect zijn er indicaties dat maatschappelijk pessimisme geprojecteerd wordt op meer concrete zorgen, zoals tevredenheid met de democratie, en weerstand tegen immigratie en Europese integratie, wat de combinatie van deze houdingen onder PRR kiezers kan verklaren.

Hoofdstuk 7 theoretiseert en test of maatschappelijk pessimisme gerelateerd is aan specifieke typen van participatie, zoals stemmen, campagne voeren, demonstreren, een petitie tekenen, je inzetten voor een actiegroep, of iets organiseren voor je buurt. Bovendien heeft het als doel het inzicht in de verschillen en overeenkomsten tussen verschillende typen participanten te vergroten. Ondanks een omvangrijke literatuur over *waarom* mensen participeren, is er nog weinig bekend over *hoe* mensen participeren. In tegenstelling tot de bekende verklaringen van participatie, waarvan niet kan worden verwacht dat ze participanten van elkaar onderscheiden, stel ik voor om te kijken naar hun maatschappelijke houdingen. Negen hypothesen specificeren of mensen participeren in institutionele, formele participatie versus protest-participatie en binnen of buiten de politieke arena, afhankelijk van hun maatschappelijk pessimisme, politiek vertrouwen en sociaal vertrouwen. In de analyses vergelijk ik groepen participanten met elkaar, en laat ik niet-participanten buiten beschouwing. De resultaten laten zien dat als we de drie groepen participanten vergelijken, institutionele politieke participanten meer vertrouwen hebben in de politiek dan in de medemens; dat protest-participanten maatschappelijk pessimistischer zijn, en meer vertrouwen hebben in de medemens dan in de politiek; en dat participanten in het verenigingsleven maatschappelijk optimistisch zijn en vertrouwen hebben in de medemens. Extra analyses gaan specifiek in op maatschappelijk pessimisme en nemen daarom niet-participanten mee. Hieruit blijkt dat maatschappelijk pessimisme even hoog is onder niet-participanten als onder

protestparticipanten. Alleen onder burgers met veel politiek zelfvertrouwen leidt maatschappelijk pessimisme tot protest-participatie.

In hoofdstuk 8 onderzoek ik of maatschappelijk pessimisme en andere vormen van sociotropische onzekerheid leiden tot een selectievere identificatie met politiek-geografische groepen. Ik heb gekeken naar identificatie met drie groepen: de stad, het land en de EU, en in hoeverre mensen zich identificeren met meerdere van deze gemeenschappen tegelijk. Hiervoor construeerde ik vier typen identificatie: *low identification* (met geen met de drie groepen), *single identification* (één groep), *dual identification* (twee groepen) en *multiple identification* (alle drie de groepen). De hypothese was dat de bevinding uit de *uncertainty-identity* literatuur en de *need-for-closure* literatuur, waarin een effect van persoonlijke onzekerheid op identificatie wordt bewezen, ook van toepassing is op maatschappelijke, sociotropische onzekerheid, en op multiple identificatie. Ik verwachtte dat sociotropische onzekerheid maakt dat mensen veiligheid zoeken bij duidelijke, homogene groepen die betekenis en richting geven. De resultaten bevestigen dat dat inderdaad het geval is: maatschappelijk pessimisme, politiek wantrouwen en economisch negatieve verwachtingen leiden alle drie tot een eenvoudiger patroon van identificatie, waarbij men zich met minder politieke gemeenschappen tegelijk identificeert. De resultaten houden ook stand wanneer ik niet identificatie met drie, maar twee politiek-geografische groepen onderzoek (in elke combinatie). De resultaten betekenen is dat identificatie met meerdere politiek geografische groepen wordt gehinderd door maatschappelijk pessimisme en andere typen van sociotropische onzekerheid. Deze uitkomst portretteert maatschappelijk pessimisten als burgers die geborgenheid zoeken bij één enkele politiek-geografische groep, als ze zich al met dit soort groepen identificeren.

Conclusie

In de conclusie (Hoofdstuk 9) kom ik terug op de onderzoeksvragen van het boek. Het antwoord op eerste vraag, wat is de bezorgdheid over de samenleving, is dat het een perceptie van onbeheersbare verslechtering van de samenleving is, en van collectieve machteloosheid, die op twee manieren geconceptualiseerd kan worden. Op een universele manier, als maatschappelijk pessimisme, en een Westerse manier, die gericht is op economisch ontwikkelde, liberale democratieën, namelijk als maatschappelijk onbehagen. Dit laatste bestaat uit gepercipieerde achteruitgang op vijf aspecten van de samenleving: het verlies van vertrouwen in menselijk kunnen, verlies van ideologie, verlies van politieke macht, verlies van gemeenschapszin en toenemende sociaaleconomische kwetsbaarheid. Naast deze conceptualisaties biedt dit boek ook een schaal van maatschappelijk onbehagen, een operationalisatie van maatschappelijk

pessimisme, en onderscheidt het deze concepten van andere individuele houdingen in de literatuur. Bovendien onderstreept deze studie dat sociotropische houdingen moeten worden onderscheiden van egotropische percepties.

Ten aanzien van de tweede onderzoeksvraag, over de oorzaken van de bezorgdheid over de samenleving, laat deze studie zien dat verschillende politieke en economische factoren invloed hebben op de cross-nationale en longitudinale verschillen in maatschappelijk pessimisme. Wat betreft de derde onderzoeksvraag, naar de correlaten en gevolgen van de maatschappelijke bezorgdheid, laat dit boek zien dat maatschappelijk pessimisme de kans vergroot op Populistisch Radicaal Rechts (PRR) stemmen, en op een selectievere identificatie met politieke gemeenschappen. Bovendien houden de maatschappelijk pessimisten zich afzijdig van de samenleving, en participeren alleen als ze veel politiek zelfvertrouwen hebben. Als maatschappelijk pessimisten participeren is dat in protest-participatie en niet in formele, institutionele vormen van participatie. Als we de resultaten gezamenlijk beschouwen, blijken maatschappelijk pessimistische burgers mensen die vooral risico's zien in de huidige samenleving, die hun wereld minder complex maken door zich te richten op wat dichtbij en bekend voelt, en die zich eerder terugtrekken uit de samenleving dan erin participeren.

In de conclusie bespreek ik ook de beperkingen van deze studie. Zo generaliseer ik de vaststelling dat maatschappelijk onbehagen en maatschappelijk pessimisme hetzelfde zijn naar Westerse landen, maar kan ik dat niet toetsen buiten de Nederlandse context. Daarnaast is het niet duidelijk in hoeverre maatschappelijk pessimisme equivalent is tussen landen, aangezien data ontbreken om dat gedegen te toetsen. De theoretische equivalentie van maatschappelijk pessimisme lijkt echter niet een probleem, aangezien de objecten van maatschappelijk pessimisme niet hetzelfde hoeven zijn. Empirisch is het lastig vast te stellen, al wijzen de beschikbare data voldoende equivalentie tussen landen. Een derde vraag die gesteld kan worden betreft de eenduidigheid van de verschillende maten van maatschappelijk pessimisme die ik in dit boek gebruik. Een cross-nationale vergelijking van deze maten is niet beschikbaar, maar de vergelijking met Nederlandse data wijst erop dat de verschillende maten inderdaad hetzelfde concept meten. Ten slotte kan worden stilgestaan bij de veronderstelde causaliteit in hoofdstuk 5, 6 en 8. Hoewel deze hoofdstukken causale relaties toetsen met cross-sectionale data, beargumenteer ik dat de theoretische veronderstellingen en de resultaten van de analyses voldoende aanleiding geven conclusies te trekken over causaliteit. Hoofdstuk 6 vormt hierop een uitzondering, het zou kunnen dat het stemmen op een PRR partij het maatschappelijk pessimisme vergroot.

In de conclusie wijs ik op verschillende wegen die vervolgonderzoek naar maatschappelijk pessimisme en maatschappelijk onbehagen zou kunnen bewandelen.

Een eerste aandachtspunt is het testen van zowel de schaal voor maatschappelijk onbehagen uit dit boek als de relatie tussen maatschappelijk onbehagen en maatschappelijk pessimisme in andere Westerse landen. Ook onderzoek dat maatschappelijk pessimisme en onbehagen vergelijkt in Westerse en niet-Westerse landen zou interessant zijn. Ten tweede is het belangrijk maatschappelijk pessimisme over een langere tijdsperiode te vergelijken. Hoe maatschappelijk pessimistisch waren mensen in de verschillende decennia van de vorige eeuw en in hoeverre waren het toen dezelfde demografische en sociaaleconomische groepen als nu? En in hoeverre was maatschappelijk pessimisme in vroegere periodes een gepolitiseerde houding, zoals momenteel het geval is?

Ten derde is vervolgonderzoek nodig naar andere macro oorzaken van maatschappelijk pessimisme, zoals de invloed van technologie-gerelateerde problemen en/of rampen (zoals falend beleid, maar ook uitbraken van de MRSA-bacterie of kernrampen), (het gebrek aan) lange termijn visie onder politieke partijen, de invloed van multinationals, de kwetsbaarheid van burgers door bijvoorbeeld flexibilisering van de arbeidsmarkt, toegenomen inkomensongelijkheid, en de invloed van de media. Ook micro oorzaken zijn belangrijk om te onderzoeken, zoals de invloed van persoonlijkheidskenmerken en algemeen pessimisme (glas-is-halfleeg houding), en de invloed van sociaal milieu.

Ten slotte ga ik in op de relevantie van dit boek voor de politiek en beleid. Ik wijs er op dat het belangrijk is dat politici en beleidsmakers maatschappelijk pessimisme serieus nemen. Als zij dit negeren, drijven ze de maatschappelijk pessimistische burger niet alleen richting radicale politieke partijen, maar dragen ze er ook aan bij dat deze burger zich afkeert van de politieke gemeenschappen waartoe hij of zij behoort. Maatschappelijk pessimisme werkt identificatie met meerdere van dergelijke gemeenschappen tegen, terwijl dit soort identificatie belangrijk is voor de democratie. Daarnaast suggereert dit boek dat de tendens naar depolitisering, het als niet-politiek benoemen van maatschappelijke problemen, alsmede het gebrek aan een lange termijn visie in de politiek, het maatschappelijk pessimisme in de hand werken. Ten derde laat dit boek zien dat maatschappelijk pessimisme geworteld is in politieke en economische problemen, en dat er dus tot bepaalde mate iets tegen te doen is. Echter, wanneer beleidsmakers iets aan maatschappelijk pessimisme willen doen door met burgers in gesprek te gaan, zullen ze waarschijnlijk moeite hebben om de maatschappelijk pessimistische burger daarbij te betrekken. Maatschappelijk pessimisten zullen huiverig zijn om te participeren in formele groepen zoals burgerinspraakprocedures. Bovendien wijs ik erop dat maatschappelijk pessimisme een handvat kan vormen om onrust over meer concrete problemen, zoals de recente vluchtelingen crisis, klimaatverandering

of terrorisme te begrijpen. Dergelijke problemen maken mensen ongerust omdat ze de percepties van onbeheersbare verslechtering van de samenleving en collectieve machteloosheid om er iets aan te doen bevestigen. Uiteindelijk is het grootste risico dat nieuwe problemen het maatschappelijk pessimisme verder aanwakkeren en vergroten.